

Г. О. ПАРХОМЕНКО

**КАРТИ ЗМІН ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ УМОВ
УКРАЇНИ В „АТЛАСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
РСР”**

Накреслена ХХУІІ з'їздом КПРС стратегічна лінія економічного і соціального розвитку нашої держави передбачає перехід до економіки вищої організації і ефективності з всебічно розвиненими виробничими силами, зі зрілими соціалістичними виробничими відносинами, чітко діючим, удосконаленим господарським механізмом. На цьому шляху враховуються негативні риси всіх досоціалістичних суспільно-економічних формацій, неприйнятні для соціалістичного суспільства наслідки

відносин між природою і суспільством, що склалися в процесі природо-користування, з метою їх виправлення чи усунення. При вирішенні проблем сьогодення на Україні слід знати, як відбувалось освоєння її території та природних ресурсів. Найбільш придатною формою вивчення Цих питань є застосування спеціально розроблених карт в аналізі територіальних особливостей природокористування. Завдання створення таких карт відносно нове. Його опрацювання потребує розробки певних теоретичних концепцій, застосування сучасних методів пізнання складних явищ дійсності та їх систем, використання найефективніших методик картографування та всебічного аналізу змісту карт.

У системі карт історії природокористування чільне місце належить серії карт змін фізико-географічних умов території на всіх етапах історії людства.

Сучасний рівень історико-географічного картографування, суспільства і природи потребує розгляду обраних об'єктів як складно взаємодіючих систем. Нами при дослідженні сучасних проблем історії природокористування складено загальну теоретичну графічну модель (рис. 1), яку можна використати як основу для побудови більш детальних моделей. Моделі такого типу при картографуванні правлять за структурну основу проектування систем карт. Це дає змогу максимально повно зібрати й узагальнити інформацію про об'єкт дослідження й упорядковано, систематизовано відобразити його на картах. Корисність створення графічних та інших моделей апробовано нами в процесі складання програм комплексних спеціалізованих атласів природокористування, їх окремих розділів, серій і окремих карт. Подана матрична модель (рис. 2) нами використовується як важливий засіб проектування серії карт історії природокористування на території УРСР.

Слід відзначити, що результати палеогеографічних досліджень природно-історичного розвитку окремих компонентів природи та їх комплексів неодноразово висвітлювалися в монографіях і статтях у вигляді текстових карт розвитку Землі. У 1960 р. був складений „Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР”¹. Проте в ньому не було відображено зв'язок природи й суспільства на картах найбільш пізніх геохронологічних етапів кайнозою, які відповідають в цілому періоду існування людства. В сучасній розробці палеогеографічного атласу-монографії СРСР вже мають місце карти, що відображають історію розвитку Землі у зв'язку з історією суспільства.

Для „Атласу історії Української РСР” нами проведено розробку; проблемної серії карт історії природокористування, де відображаються найбільш загальні закономірності взаємодії природи та суспільства відповідно до кожної соціально-економічної формації. Ми її називаємо проблемною тому, що в основу групування карт за тематикою у межах серії покладено головні аспекти розгляду результатів взаємовідношень суспільства та природи: зміни впливу природних умов (сил природи) на суспільство в ході історичного розвитку; зміни значення ресурсів окремих компонентів природи для розвитку суспільства; зміни природних компонентів і природних територіальних комплексів під впливом господарської діяльності.

Об'єктивну основу групування карт становлять елементи структури системи „природа” (надра, землі, ґрунти, води, атмосфера, рослинний та тваринний світ) й багато з чому з нею спряжена ресурсно-галузева

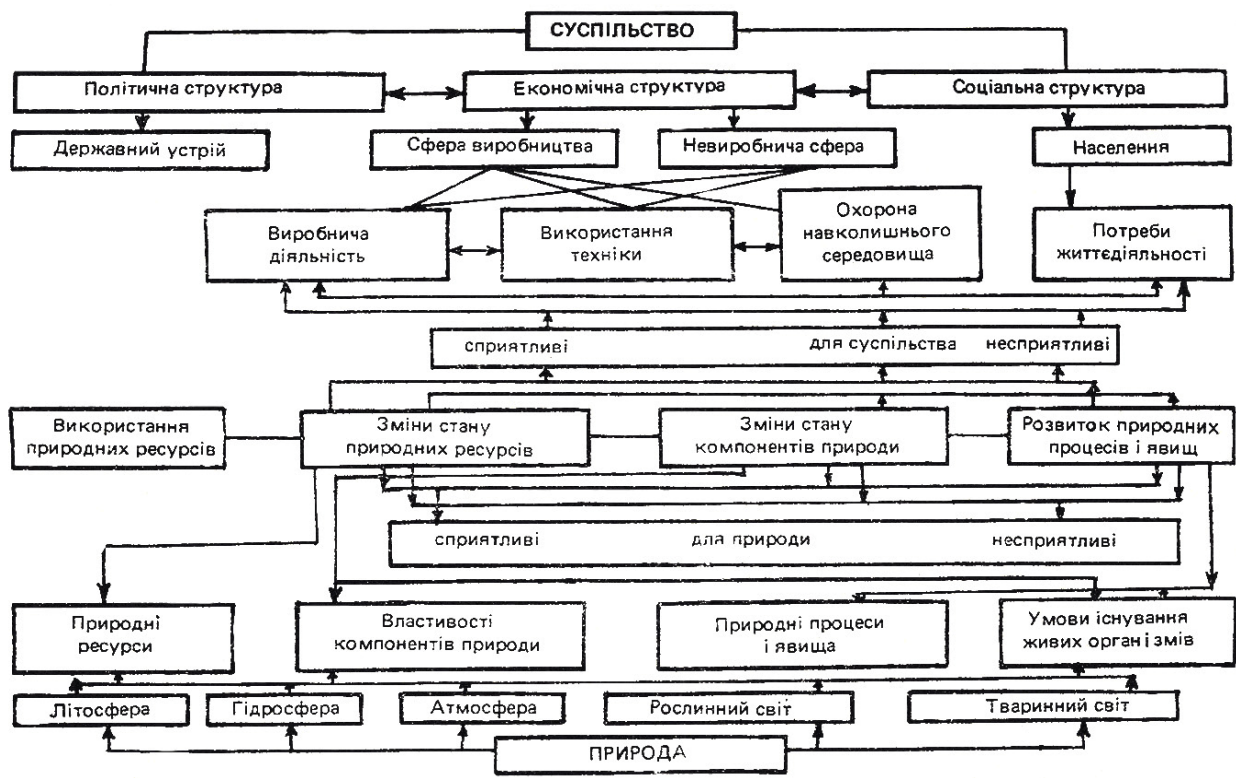

Рис. 1. Загальна теоретична графічна модель системи «суспільство – природа»

	Компоненти природи	Картографування періодів розвитку компонентів природи під впливом антропогенних факторів на ступенях розвитку людства				Антропогенні фактори, діючі у системі природокористування			
		первісно-общинний	феодалний	капіталістичний	соціалістичний	порушують природу	зберігають природу	майже не порушують природу	
П Р И Р О Д Н А	Надра землі					діяльність людей у сфері виробництва	промисловість		
	Води суходолу						сільське господарство	заходи по охороні природи	
	Води світового океану						транспорт		відпочинок, туризм
	Атмосфера						розселення людей		
	Рослинний світ						лісне господарство		
	Тваринний світ						мисливське господарство		

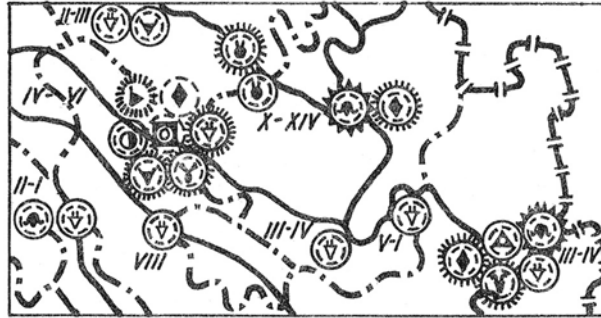
Рис. 2. Матрична модель систем, які підлягають відображенню в розділі „історичний зміст стану природних компонентів та факторів, що їх викликають” атласу природокористування Української РСР

система. Є й ще одна систематизуюча основа – часова – головна для серії історичних карт. Доцільно побудувати концептуальну модель компоновки серії карт, яка показуватиме, яким чином в тематиці карт можуть сполучатися всі три систематизуючі основи: проблемна, об'єктна та часова. На моделі слід подати графічне відображення легенд карт, щоб показати, що у всіх трьох напрямках змін взаємовідносин суспільства й природи мають бути виділені одні й ті ж самі за часом рівні, що відповідають суспільно-економічним формаціям на території УРСР. Фактор часу, таким чином, іде вглиб легенди карти і не виноситься у назву її теми. На нашу думку, це доцільно саме у серії карт, яку виділено в межах „Атласу історії Української РСР” у самостійний підрозділ, зважаючи на несинхронність змін компонентів в ході історичного розвитку суспільства та їх вплив на суспільство. У хронології як основі розробки легенд карт слід підкреслити необхідність співвідношення різних наукових хронологічних систем: геологічної (палеогеографічної), археологічної та сучасного літочислення. Шляхи вирішення такого питання нами апробовані при складанні дрібномасштабних палеозоо-географічних карт (карт викопної фауни)². В легендах цих карт було передбачено систему доповнюючих одне одного позначень для природних об'єктів (місць знаходження решток викопних тварин) у відповідності до звичайної для цієї категорії об'єктів геохронологічної системи, археологічної і сучасного літочислення. Всі позначення поєднані у єдину позначку знаходження того чи іншого виду викопної тварини, яка характеризує об'єкт картографування у відповідності до зоологічної систематики, трьох видів хронологічних систем, а також вказує на мету господарського використання ресурсів тваринного світу. Такий методичний засіб придатний для складання карт історії природокористування.

Найбільш відповідальним етапом у створенні серії є відбір й систематизація інформації картографічних та літературних джерел, а також наукова розробка легенд карт. Загальногеографічна основа карт змін природи відрізняється від карти-основи суто історичних карт атласу. Для деяких тем карт історії природокористування вона містить у собі більш детально відображену гідрографічну сітку, для інших – контури лісів і т.ін.

Поглиблений аналіз карт комплексного науково-довідкового атласу природних умов та природних ресурсів України дав змогу відібрати значну кількість карт, зміст яких найближче сполучається з встановленими нами напрямками історико-географічного картографування природи. Для картографічного перетворення інформації відібрано значну кількість карт, що характеризують геофізичні умови, рельєф, ґрунти та рослинність, тваринний світ, охорону навколишнього середовища. Так, наприклад, при складанні карт кліматичних явищ, що обумовлюють життя й господарську діяльність людей, складність полягає у відборі поелементних кліматичних карт для проведення районування території за комплексом несприятливих та комфортних умов життя і праці людей. Карты фенологічних явищ можна трансформувати у зв'язку зі ступенем обумовленості ними свят, наприклад приходу весни, Івана Купала та інших, а у наш час – початку сільськогосподарських робіт.

Складність у розробці легенд полягає в тому, щоб конкретним природним компонентам було надано не лише природні характеристики, а

Викопні хребетні тварини

▴ лис звичайний	▾ косуля європейська
◉ барсук	▾ олень
◆ ведмідь бурий	▾ олень благородний
◉ рись	▾ лось європейський
♁ свиня дика	▾ заєць русак

Знахідки решток викопних тварин в людських сельбищах

колір кола	{
○ в мезоліті
○ в неоліті
в тому числі
○ в ранньому
○ в пізньому (трипільська культура)
XIII – XII ст. до н.е.
III – VI ст.
колір кола	
Геологічний вік викопних хребетних тварин. Голоцен.	
колір позначки	

Господарське використання людиною ресурсів тваринного світу для

○	одержання їстівних продуктів
◉	виготовлення одягу
☀	виготовлення домашнього збіжжя й прикрас
♁	одомашнювання

Рис. 3. Фрагмент і легенда викопної фауни голоцена

й господарсько-історичні. Наприклад, на карті можна зобразити природні зони, а в легенді крім їх назв вказати на роль рослинності цих зон для виникнення поселень людей і виконання господарських робіт. На картах змін природних компонентів під впливом господарської діяльності слід показати антропогенний фактор, а також відобразити найбільш позитивні наслідки впливу цього фактору: збагачення природи новими корисними видами рослин та тварин, рекультивацію земель та оптимізацію стану природи конкретної території.

У процесі створення карт даної серії важливим принципом для атласного картографування є узгодження змісту цих карт з іншими картами історичного атласу. Найважливішу частину програми серії становлять тематика карт та її розміщення по підрозділах (таблиця).

Список карт історії природокористування розділу „Зміни фізико-географічних умов” в „Атласі історії Української РСР”

Природні компоненти	I підрозділ	Зміни впливу умов на суспільство в ході історичного розвитку
		Теми карт
Надра		Географічні умови і зміни їх значимості для життя і господарської діяльності людей (сейсмічність, рухи земної поверхні)
Землі		Природні зміни ґрунтів у відповідності з холодними і теплими фазами змін клімату
Атмосфера		Зміни впливу кліматичних факторів суспільства (сонячне сяйво, циркуляція атмосфери, циклони, несприятливі кліматичні явища в теплий та холодний періоди року). Фенологічні явища і форми їх пізнання людьми
Води		Зміни подоносності річок та гідросітки
Рослинний світ		Зміни впливу рослинності на характер розселення людей та їх господарську діяльність
Тваринний світ		Зміни впливу тварин (хижаків, паразитів та переносників збудників хвороб) на людей

Природні компоненти	II підрозділ	Зміни значення природних ресурсів для розвитку суспільства
		Теми карт
Надра		Мінерально-сировинна база для розвитку виробничих сил первісного, феодального, капіталістичного, соціалістичного суспільства (Історія освоєння надр у процесі розвитку основних галузей виробництва)
Землі		Історія освоєння земельних ресурсів. Розвиток землеробства, зміни видів землекористування
Атмосфера		Історія освоєння енергетичних ресурсів вітру. Розвиток повітроплавання
Води		Зміни значення рельєфу та гідросітки для розвитку сільбищ. Історія освоєння ресурсів поверхневих і підземних вод (питних, транспортних, гідроенергетичних)
Рослинний світ		Зміни значення рослинності в розвитку землекористування
Тваринний світ		Зниження значущості ресурсів дикої фауни в ході історичного розвитку суспільства

Закінчення таблиці

III підрозділ Природні компоненти та ПТК	Зміни компонентів природи в природному їх розвитку та під дією господарської діяльності
	Теми карт
Надра	Перетворення форм земної поверхні. Охорона надр. Рекультивация територій, порушених гірництвом
Землі	Зміни ґрунтів у зв'язку з розвитком землекористування. Охорона та цілеспрямоване перетворення ґрунтів

III підрозділ Природні комплекси	Зміни компонентів природи в природному їх розвитку та під дією господарської діяльності
	Теми карт
Надра	Осередки забруднень атмосферного повітря, що склалися за капіталізму. Оптимізація стану повітряного басейну в промислово-транспортних центрах в умовах соціалізму
Води	Забруднення поверхневих вод. Охорона чистоти вод, попередження їх забруднення
Рослинний світ	Зміни рослинності (скорочення лісовкритих площ, заміна природної рослинності культурною, зникнення окремих видів рослин, охорона і збагачення рослинності)
Тваринний світ	Зникнення окремих видів тварин. Охорона і збагачення ресурсів тваринного світу
Природні територіальні комплекси	Перетворення якостей природних територіальних комплексів

Вказані теми карт відбивають найголовніші закономірності взаємовідносин суспільства з природою. На нашу думку, саме така форма упорядкування історико-географічної інформації про розвиток історії природокористування найбільш доцільна в „Атласі історії Української РСР”. На даному етапі дослідження карти можна складати для всієї території УРСР, тільки у найдрібніших масштабах, а саме: 1 : 8 млн, 1 :12 млн, 1 :20 млн, або лише фрагментарно.

Ці питання становлять перший етап створення нових за тематикою карт для „Атласу історії Української РСР” – етап збалансування історичного, проблемного і системного підходів, за яким провадиться практична розробка розглянутого розділу карт.

¹ Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР. – К., 1960.

² Пархоменко Г. О. Итоги и перспективы комплексного картографирования животного мира Молдавской ССР // Картографирование природы и хозяйства Молдавской ССР. – Кишинев, 1979. – С. 17–32.